

Філософія словесного образу в працях Олександра Потебні

У 1926 р. відомий літературознавець Ієремія Айзеншток у статті «Потебня і ми» писав про те, що «Потебню в нас проспали, як проспали багато інших українських національних геніїв» [1: 35] і що наука західна обійшла Потебню, стверджуючи й розвиваючи ідеї нашого славетного співвітчизника. Коментуючи наведені думки, Константин Чехович, автор монографії «Олександр Потебня: Український мислитель-лінгвіст», що вийшла 1931 року у Варшаві за редакцією Романа Смаль-Стоцького, наголосив на необхідності зняти порох забуття з багатой творчої спадщини Потебні, оскільки в ній, на його погляд, є «цінні і тривалі вартости для майбутнього» [7: 4]. Актуальність цих побажань і сподівань авторитетного потебнезнавця, на жаль, не втрачена й досі, оскільки на сьогодні не маємо ні повного видання праць Потебні, ні, відповідно, як цілісного осмислення всього створеного геніальним ученим-філософом, так і глибинного пізнання сутності найбільш плідних його ідей. Останнє значною мірою можна віднести до фундаментального потебнянського розуміння мовотворчості, зокрема до вчення про внутрішню форму слова, про образ та образність у мові як основу вербального мистецтва, яке Потебня звичайно означував терміном «словесність», хоча, зауважмо, лінгвоестетична концепція вченого чи не найчастіше перебувала в полі зору дослідників.

Олександр Потебня широко використовував поняття образу і стосовно мови як пізнавально-комунікативної системи, і стосовно відображення дійсності в мистецтві, у тому числі й насамперед мов-

ними засобами. У своїх дослідженнях сам факт появи слова, що є базовою мовною одиницею, він пов'язує з так званою «внутрішньою формою мови». Термінологічне сполучення «внутрішня форма мови» належить Вільгельмові Гумбольдту, який позначав ним інтелектуальний бік мови взагалі. У пізнішій спеціальній літературі відповідний термін науковці інтерпретували по-різному.

Для Потебні в цьому плані надзвичайно важливим є звернення до першовитоків, самих початків витворювання слова, коли, на його думку, смисловий образ не всім багатством своїм прикмет зафіксувався у зовнішній формі слова, а лише одною своєю прикметою, яку людина виділила з-поміж інших. Та прикмета образу, фіксована словом, ставала для свідомості представником (у Потебні — «представленням») цілого образу, своєрідним посередником між звуковою оболонкою (зовнішньою формою) і змістом слова. Увага дослідника зосереджується саме на особливостях таких прикмет, тобто найближчих етимологічних значеннях слів. У процесі творення мови, за Потебнено, всі первісні слова мали поетичний, образний характер і були таким чином мистецькими творами, а саме поезією.

Стирання з часом у пам'яті етимологічного значення, згасання первісного образу зумовлює пізніший процес абстракції. «Символізм языка, — зазначає О. Потебня у праці “Мысль и язык”, — по-видимому может быть назван его поэтичностью; наоборот, забвение внутренней формы кажется нам прозаичностью слова» [6: 174]. Це міркування стає підґрунтям його зіставлення мови з мистецтвом і мистецтва з наукою. Думка, як переконливо доводить Потебня, є або поняттям, або уявленням. Перше — властиве науці, предметом якої є причинові зв'язки й певні закономірності, друге — становить основу словесності, мистецтва, предметом якого є дійсність у чуттєвому її вияві.

Філософський підхід до пояснення феномену мови та зв'язку її з мисленням у Потебні визначається передусім поняттями образу і внутрішньої форми. При цьому внутрішню форму дослідник розумів досить широко — від своєрідності, прикметності слова до специфіки мови в цілому. Розглядаючи головні принципи, покладені в основу потебнянської філософської концепції мови у праці «Мысль и язык», Юрій Шевельов так визначив авторове розуміння внутрішньої форми у зв'язку з проблемою мова / народність: «Внутрішня форма (форми) — це форма існування і безнастанного виявлення колективного світовідчуття (світогляду) даної народности» [9: 37]. Для такого, розширеного трактування висловлюваної Потебнено ідеї внутрішньої форми були всі підстави.

Перехід від образу до значення Потебня пояснює двома відмінними способами мислення: 1) *міфічним*, коли образ сприймається за

об'єктивну реальність і тому повністю переноситься в значення; 2) *поетичним*, коли образ розглядається лише як суб'єктивний засіб для переходу до значення. З самого початку (власне із витворенням слова як мовної одиниці) відстань між образом і значенням була, як йому видається, дуже малою. Оцінюючи розвиток мови як системи в напрямі до посилення в ній ролі абстракції, звільнення від конкретної чуттєвості, учений приходить до такого важливого з погляду лінгвопоетики висновку: «Нет такого состояния языка, при котором слово теми или другими средствами не могло получить поэтического значения» [6: 210]. Власне поетичне значення вербального образу, віднесене Потебнею до першопочатків мовного спілкування, постійно перебувало в полі зору дослідника й розглядалося ним серед основних складників процесу мовотворчості.

Словесність, зокрема поезію, Потебня вважав могутнім засобом розвитку думки. «Из двух состояний мысли, сказывающихся в слове с живым и в слове с забытым представлением, — писал він, — в области более сложного словесного (происходящего при помощи слова) мышления, возникает поэзия и проза» [6: 309]. Обидва різновиди думки Потебня співвідносив із мовою та іншими видами мистецтва, трактуючи їх водночас і як форми діяльності, і як твори.

Образ (чи єдність образів) у поетичному творі, за вихідними положеннями потебнянської концепції, є відповідником уявлення в слові. Згідно з цим постулатом поетичний образ є відносно сталим, нерухомим, а його значення постійно змінюється, що й становить основну властивість словесного мистецтва, його специфіку. Щодо відношень між образом і значенням у поезії Потебня зауважує: «Поэзия есть преобразование мысли (самого автора, а затем всех тех, которые — иногда многие века — применяют его произведение) посредством конкретного образа, выраженного в слове, иначе: она есть создание сравнительно обширного значения при помощи единичного сложного (в отличие от слова) ограниченного словесного образа (знака)» [6: 333]. З огляду на це всі фігурні вирази, уживані в поетичному творі, правомірно вважати не за примху та розкіш, а за суттєву необхідність думки.

Поставлена Олександром Потебнею у вітчизняній філології проблема внутрішньої форми на чільне місце ставить питання естетики слова, мистецького словесного твору загалом. Внутрішня форма виступає своєрідною душею мистецтва й визначається дослідниками як спосіб творчого конструювання й емоційного сприйняття образу [5: 53]. У Л. Новикова, автора, на якого зроблено тут посилання, сприйняття означено епітетом «переживаемого». Щодо характеру сприйняття поетичного образу, то Потебня якраз і наголошує на естетичному вимірі й спрямуванні останнього, зауважуючи, що «легкость аппер-

цепции художественного образа соразмерна его совершенству (для нас) и испытываемому нами удовольствием» [6: 368]. Почуття, яке є невід'ємним складником образів у поезії, підкреслює він при зіставленні з власне думкою, завжди містить оцінку наявного змісту нашої душі і з цього погляду завжди є новим.

Висвітлюючи філософські погляди О. Потебні на образну мову мистецтва, зокрема вербального, не можна обійти його вказівки на динамічність, змінність самого поняття художності та естетичного сприймання поетичного твору: «Художественность образа и эстетичность впечатления, будучи постоянною принадлежностью искусства, есть величина чрезвычайно изменчивая» [6: 373–374]. Процес відображення естетичного об'єкта завжди включає його значення для суб'єкта й містить елементи оцінювання, що дає підстави дослідникам розглядати в мовному спілкуванні так звану образну інформацію [4: 40]. Певна заданість такої інформації мовною формою художнього твору зовсім не означає, за Потебнею, незмінності її естетичної вартості в різні часи і в різних спільнотах.

Поезія, у розумінні Потебні, є завжди алегорією («иносказанием»), її творче сприйняття з досягненням естетичної насолоди можливе, на його тверде переконання, лише через образ, яким і визначається художність твору. «Без образа нет искусства, в частности поэзии, — підкреслює він. — Искусство всех времен направляет усилия к достижению внутренней цели. Известная множественность черт и прочность их связи, то есть легкость, с которою их совокупность схватывается и сохраняется понимающим, есть мера художественности» [6: 353]. Ембріональною формою поезії, як було сказано вище, учений визнавав усяке слово з живим представником («представлением»), у тому числі слово первісне, яке було саме таким, а не інакшим.

І в поетичній творчості безіменних творців мови, і в поетичній праці думки окремих письменників О. Потебня вбачав два взаємопов'язані моменти: перетворювання й розвиток думки автора та перетворювання й розвиток аналогічної думки читача (слухача). Розглядаючи внутрішні психічні процеси в інтелектуальній сфері людської душі при поетичній творчості, він відносить поетичні твори до пізнавальної діяльності, визнає їх творення актом живого, художнього пізнання, що випереджає пізнання прозаїчне, наукове. Поетичний твір є словесним утворенням, у якому для значення потрібен образ. Лише за посередництвом конкретного словесного образу й відбувається перетворення думки, формування широкого значення та витворювання узагальнень. Тим самим поезія відкриває нам невідомі раніше стани нашої душі й дозволяє залучити до їх співпереживання широке коло співбесідників, тих, хто сприймає поетичні твори. Актуалізацією при-

родного походження поезії, її наслідувального та узагальнювального характеру наведені вище положення потєбнянського вчення співзвучні теоретичним основам античних поетик, зокрема Аристотелевої, автор якої відзначав більшу філософічність поезії в зіставленні з теорією [2: 655] та обов'язкову орієнтованість першої на неможливе — те, що краще за дійсність, або те, що думають про дійсність. Поетичний твір об'єктивує думку автора і все те, що з нею пов'язане; він з'являється у відповідь на внутрішні потреби творчої особистості у їх переклику із суспільними потребами та настроями. Так розумів Потебня процес поетичної мовотворчості, розвиваючи ідеї попередніх і сучасних йому вчень згідно з науковим поступом, інтеграцією гуманітарних знань та вимогами нового часу.

Олександра Потебню справедливо вважають одним із основоположників лінгвістичної поетики, а пропаговане ним поняття внутрішньої форми слова — надзвичайно плідним у найрізноманітніших підходах до поетичної мови [3: 107]. Критично оцінювана аналогія між художнім твором і словом, що є одним із основних положень потєбнянської поетики, до кінця не осмислена й чекає нових філософських роздумів, аналітичних підходів і продуктивного розвитку. Вчення Потебні про внутрішню форму слова актуалізує необхідність пізнання в художньому творі складу поетичного образу, співвідношення зовнішньої і внутрішньої форми, що й створює реальне контекстуальне значення слова [8: 335]. Велична, хоч і не закінчена будова, за словами А. Чудакова, поетика Потебні має стимулювати нові фундаментальні дослідження в царині художньої творчості, на одній із найважливіших ділянок духовної культури, що й засвідчила, зокрема, монографія В. Григор'єва «Поэтика слова», на яку ми посилалися вище.

Висунуті понад століття тому видатним харківським філологом ідеї в галузі поетики не втрачають до цього часу своєї значущості — насамперед завдяки вмілому поєднанню філософського підходу та лінгвістичного аналізу в процесі пізнання таїни словесного образу, а відтак і мови та естетичної сфери її функціонування. Потебня порушив низку питань методологічного плану й визначив напрямок мовно-естетичних досліджень для багатьох наступних поколінь філологів.

Література

1. Айзеншток І. Потебня і ми // Життя й революція. — 1926. — № 12. — С. 25–36.
2. Аристотель. Поэтика // Сочинения: В 4 т. — Т. 4. — М., 1983. — С. 645–680.
3. Григорьев В. П. Поэтика слова. — М., 1979. — 343 с.

4. Лутаєнко В. С. Естетика мислення: Естетичні аспекти наукового і художнього пізнання. — К., 1974. — 215 с.
5. Новиков Л. А. Природа эстетического в языке // А. А. Потебня — исследователь славянских взаимосвязей. — Ч. II. — Харьков, 1991. — С. 52–54.
6. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — 614 с.
7. Чехович К. Олександр Потебня: Український мислитель-лінгвіст. — Варшава, 1931. — 187 с.
8. Чудаков А. П. А. А. Потебня // Академические школы в русском литературоведении. — М., 1975. — С. 305—354.
9. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти. — Нью-Йорк, 1992. — С. 7–46.